

Somlai Péter

HÁZTARTÁSOK ÉS KÖZÖSSÉGEK

(A CSALÁDPOLITIKA IRÁNYAI A SZOVJETUNIÓBAN 1917 UTÁN)

„A polgári társadalom készségeinek hiánya nem mindig jelenti a felkészültséget a szocializmusra.”¹

(A. Korolenko)

A 60-as években a kommunák és másfajta alternatív életformák iránti érdeklődés terelte a figyelmet a 20-as évekbeli szovjet-országi életforma-kísérletekre, az akkori kommunákra, az avantgarde nevelési elméletekre, a nőmozgalomra, Alexandra Kollontáj alakjára, stb. Az itt következő dolgozat ezekről a kísérletekről és a szovjet családpolitika történetéről szól. Pontosabban arról az útról, aminek elejét a magánháztartások felszámolásának szándéka és a magánélet forradalmasításának tervei jelzik. Az útnak ezen az első szakaszán még együtt haladtak az önkéntesen szerveződő kommunák, a „kisközösségek” társadalomszervezetének hívei azokkal, akik csak a „nagy háztartás” tervét tartották szem előtt és anarchiától, „kispolgári szabadságától” féltették az új hatalmat, ők inkább vállalták a családháztartás rehabilitációját, mint a kisközösségek szabadságjogaival járó kockázatokat. Így fogják majd a 20-as évek végétől fokozott ellenőrzésük alá vonni az egyéneket és családokat, betiltani az „engedély nélküli közösségeket” és ráerőszakolni az emberek maradék szabadságaira a közélet diktatúráját.

Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban közvetlenül a forradalom után jelentek meg e tárgykőről propagandisztikus kiadványok, a 40-es évektől kezdve pedig már tudományos szakmunkák is.² Kelet-Európában viszont a kommunista pártok hatalomra jutásával elkezdődött a történelem átírása s ennek során hosszabb időre elzárták az ilyen tárgyú forrásokat és elemzéseket az érdeklődők elől.

Ez a tény, a „mától kezdve minden másképp volt” ténye persze maga is része annak a jelenségsornak, amit e dolgozat tárgyául választottam. Hiszen a házassággal, családdal, életformával és neveléssel kapcsolatos szovjet törvénykezés és ideológia jelentését egy olyan politika kontextusa adja meg, melynek egyik jellegzetessége a történelem állandó újraigartása. A hatalmi küzdelmekben az a feladat várt az ideológusokra, hogy történelmi érvekkel — rendszerint a szükségszerűségénél nem gyengébb érveléssel — igazolják a jelen uralkodó irányát s ezért kellett újra és újra meghatározniuk a kívánatos és tiltott múltat, illetve annak tényeit. Közülük azokat is, melyek az erkölcsökre és normákra, a mentalitásra és a magatartásokra vonatkoztak. Ilyen tényeket rejtettek például a 20-as évek írott és vizuális dokumentumai, amelyek arról szóltak, miként próbáltak új életformát teremteni és választáson alapuló, nyílt kapcsolatokat kialakítani radikális férfiak és nők, „balos” fiatalok, avantgarde művészek. A 30-as évektől felnövekvő nemzedékek számára már „kispolgári praktikaként” nevezték az ilyen kísérleteket — s egyáltalán a kísérletezést életformával, házassággal és caláddal, neveléssel és szexualitással. Spontánnak lenni ettől fogva csak az előírt módon lehetett.

A radikális társadalmi és politikai mozgalmak gyakran próbálták megszüntetni azokat az ellentéteket, melyek a férfiak és nők magánéleti és közéleti szerepei, tevékenységei és intézményei között feszülnek. Ezek az ellentétek a polgárosodás és az európai társadalmak modernizációja során keletkeztek. A családi intimszféra és a társadalmi nyilvánosság világának elválásával ekkor kezdtek elkülönülni a magánháztartások a gazdaság professzionális szervezeteitől. Ebben a folyamatban alakult át az emberi élettevékenységek térbeli és időbeli rendszere azáltal, hogy elkülönült a munka helye az otthonétól, a munka és tanulás ideje a szabadidőtől.³ Mindez a munkamegosztás fokozódásával járt s azzal, hogy mindinkább szakosodott szervezetek és szakosodott munkaerők hajtják végre a feladatokat s hogy az egyének mind nehezebben tudnak tájékozódni azokról az erőkről, melyek meghatározzák létfeltételeiket, tevékenységük tárgyát és módját. Szorosan ide, a jelzett folyamatokhoz tartozik a nemi, életkori és más szerepek tartalmának és egymáshoz való kapcsolódásának, egész szocializációjának megváltozása. Ennek egyik jelenségeköré volt a „kéréső”- és az „eltartott”-szerepek megjelenése, s vele az újkori „nőkérdés” és feminizmus kialakulása éppúgy, mint a „gyerekség”, „kiskorúság”, illetve a „felnötség” és „jogképeség” tartalmainak, illetve a nevelés és érés folyamatainak megváltozása.

Ezek a jelenségek mind beletartoznak a magán- és közszférák elkülönülésének kérdéskörébe s utalnak azokra az ellentétekre és feszültségekre, melyek a szétválás nyomán támadtak. A 19. század elejétől kezdve haladó gondolkodású ember nem hihette, hogy a történelem kereke visszafordul abba a régi rendbe, amely még nem ismerte a szóban forgó ellentéteket (például a „nőkérdést”, hiszen benne a nők még nem voltak sem „eltartottak”, sem pedig jog- és hivatásképes állampolgárok). A régi helyett igazán új megoldást a 20. század elején is a radikálisok kívántak. De csak a legradikálisabbak, mint például a bolsevikok, akarták forradalmi úton kiküszöbölni ezeket az ellentéteket.

Radikális baloldaliak mindig is akadálynak látták a házasságot, a családot és a családi magánháztartás szervezetét. Olyan intézménynek, mely akadályozza a jövő társadalmának kialakítását és az ember felszabadítását, mely egyik fő forrása a visszahúzó erőeknek és a hazug polgári erkölcsnek. A szocialisták szerint⁴ azonban a házasságokat nemcsak erkölcsi szempontból kell megítélni, hanem társadalmi funkciók szerint is. Márpedig a házasság és család legfontosabb funkciója a kapitalizmus viszonyai között az, hogy biztosítsa a magántulajdon átörökítését. A törvényesség képzelete ezért kötődik annyira szorosan a házassághoz s ezért lett a „törvénytelen”-nek (s egyúttal a „természetes”-nek) szinonimája a „házasságon kívüli”. A polgári házasság tiltva van hazugsággal és álszentséggel, mert elsősorban az érdekek összeegyeztetésén alapul⁵, s ezért szükségszerű kiegészítője a prostitúció. E polgári rend fenntartásában érdekelt erők kényszerítik rá saját jogrendszerüket a tulajdon nélküli tömegekre, azokra, akiknek nincs átörökítendő magántulajdonuk. A szocializmus gyökérenesen változtatni fog majd ezen, mert megszünteti a magántulajdont, a rajta alapuló osztályviszonyokat és öröklési rendet: „A szocialista társadalomban nincs mit örökölni hagyni, hacsak a házi felszerelést és a személyes használati tárgyakat nem tekintjük örökségnek, s éppen ezért a házasság mai formája feleslegessé válik.”⁶ A szocializmusban munkát kap majd mindenki, egyenjogúak lesznek a nők, kialakul az érdekek harmóniája. A házasság ezáltal magán-szerződéssé és magánüggyé válik, a társadalom pedig magas szinten, de közösségi módon fogja kielégíteni az egyének létszükségeit, közös szolgál-

tatásokat nyújtva s átvállalva a családok háztartási és nevelői funkcióinak többségét.

A 20. század elején ehhez járultak új felismerések és főleg új kérdések a nemek viszonyáról, a szexualitás természeti és társadalmi összefüggéseiről, a nemzedéki ellentétek és a nevelés családi gyökereiről. Új tudományágak és népszerű szellemi áramlatok, mint például a pszichoanalízis kezdtek foglalkozni e kérdésekkel. Ezeknek eszméit és önismeretre ösztönző igényét hamar társították szociológiai és szociálpszichológiai érvényű magyarázatokkal, illetve társadalmi követelésekkel. Sokan hitték, hogy a leigázó lelki hatalmaktól is csak egy olyan, radikális társadalmi forradalom szabadíthatja fel az embereket, mely képes legyőzni a házasság és a család visszahúzó erőit. Az említendő példák közül álljon itt csak Ottó Grossé, a pszichoanalízis egyik rebelliséé, aki 1918 novemberében a forradalmi Bécsben „a polgári család és szexualitás felszámolásával foglalkozó minisztérium” felállítását tervezte.⁷

A magánélet intézményét tehát sokan akarták forradalmasítani, s az 1917 októberében győztes szovjet hatalom gyors ütemben hozzá is látott ehhez. Fontos rendeletek sorát adták ki már 1917 novemberében, majd a rákövetkező hónapokban. Ilyen volt például az általános munkakötelezettségről szóló rendelkezés is, de ennek bevezetésével egyidejűleg általánossá tették a társadalombiztosítást és maximálták a munkaidőt. A nők körében megtiltották az éjszakai és föld alatti munkát. A férfiakkal egyenlő jogokat próbáltak adni nekik például a szabad névválasztással a polgári házasságkötés során, a válás jogával, stb. A korabeli viszonyokat jól jellemzi, hogy érdemesnek tartották külön cikkelyben kimondani: az asszony nem köteles követni férjét, ha az átköltözik egy másik településre.

A kezdeti évek forradalmi törvénykezésének problémáit jól érzékelteti az örökösödés problémája. Úgy tűnt, hogy a termelőeszköznek nyilvánított javak magántulajdonlásának eltörlésével a személyi és családi vagyon átörökítésének kérdése elveszti jelentőségét. A „személyi tulajdon” elismerése és jogvédelme azonban megkívánta azt, hogy szabályozzák valahogyan az öröklési ügyeket, így azután 1918-ban dekrétumot hoztak, melynek címe „Az öröklés megszűntetéséről” lett, s ez volt az a rendelet, melyben elismerték a házastárs, a le- és felmenőági rokonok valamint a testvérek öröklési jogát és rendezték a 10 000 rubelt meg nem haladó hagyaték öröklésének kérdéseit.

Az októberi forradalmat követő egy évben sok törvényt és rendelkezést hoztak. Ezeknek egy része olyan intézményekre vonatkozott, amelyeket már jól ismertek Európa legtöbb országában. Ilyen volt például a kötelező állami anyakönyvezés a születéseknél, házasságoknál és halálozásoknál. Ennek bevezetése más európai országokban is az egyház hatalmának csorbításával, illetve az egyházi és világi hatalom különválasztásával járt. Oroszországban is erről volt szó, ráadásul egy olyan forradalom részeként, melynek hangoztatott célja volt az antiklerikalizmus. Oroszországban az állam és az egyház sétválasztása alig haladt előre 1917-ig (s ez persze szorosan összefüggött a cárizmussal, azzal, hogy az egyház feje a mindenkori uralkodó volt). Az orosz nép túlnyomó többsége vallásos volt s valószínűleg idegenkedve fogadta azt a gondolatot, ami az új törvények megalkotóit vezette.

Ez a gondolat a házasság és család profán és polgári jellegére vonatkozott, arra tehát, hogy ezek evilági intézmények, mert keletkezésük, fennmaradásuk és megszűnésük akaratlagos feltételektől, nevezetesen a két fél egyetértésétől függ, és semmi másától. Ennek megfelelően az összeházasodás és elválás aktusából pusztá bejelentés és bejegyzés lett, amit megfosztottak minden közeleti és ceremóniális vonástól.

Ezt a rendeletet több olyan intézkedés követte (az említettekén kívül például a prostitúció betiltása vagy a házasságon kívül született gyerekek egyenjogúsítása), amelyek maradandó hatással voltak a párválasztás és a szexuális erkölcs alakulására, a magánháztartások szervezeti alapjaira és a családi szocializáció egész menetére. Ezekhez járult az 1922-es földtörvény, ami egyenlő jogokat és válás esetén a közös vagyonból egyenlő részesedést biztosított a parasztnőknek. Így létrejött az új jogosultságok, szervezetek, szociálpolitikai intézkedések összefüggő köre, s kialakultak a hozzá tartozó feszültségek is.

A feszültségek zöme gazdasági és szociális forrásból fakadt: világháborús veszteségekből, nyomorból és ellátási zavarokból, amiket fokozott a polgárháború. De az új rendelkezések maguk is generáltak újabb feszültségeket az egész országban, s főként a falusi háztartásokban. Korabeli jogi esetek⁸ bepillantást engednek a „kiterjedt családok” életébe s felbomlásuk kezdeti folyamataiba. Az új jogszabályok nem fogadták el az oszthatatlan parasztvagyon (föld, állatállomány, épületek stb.) fogalmát, hanem személyi szerzeménynek, tehát felbonthatónak minősítették ezt. Ezáltal rombolták e családok patriarchális egységét és gazdálkodási alapját. A rendelkezések fogadtatása és korabeli vitája jól mutatja, hogy mennyire mást jelentett a „tulajdon” és a „közösség” falun és városban, birtoktalanok és birtokosok, fiatalok és az öregek körében.

Ezekben az években embermilliók élete, társadalmi rangja, lakóhelye és egyúttal magánéletének keretei változtak meg újra és újra. A háborúban, majd a polgárháborúban sok férfi meghalt, mások politikai okokból, félelemből elvándoroltak, s nyilván sokan voltak olyanok is, akik a változások közepette elsősorban magánéletük keretein kívántak változtatni. 1917-ig nagyon nehezen lehetett felbontani a házasságokat, most ez is könnyebbé vált. De a házasságok és családok széttzilálódása nemcsak a felnőtteket érintette. A házasságon kívül született gyerekeknek, illetve az elváltak gyerekeinek jogi helyzete kétségkívül javult, de számuk rohamosan növekedett. Főleg belőlük kerültek ki a fiatalokú bűnözőknek azok a csoportjai, amelyek a polgárháború után garázdálkodva és rabolva járták az országot és rettegésben tartottak egész vidékeket. Később az ő beillesztésükre találta ki F. Dzserszinszkij, a Cseka vezetője a kommuna-alapítás ötletét, s ebből lett Makarenkó híres nevelési kísérlete, a „Dzserszinszkij kommuna”.

A kommuna intézménye sem volt teljesen új az országban. A régebbi Oroszországban is kísérleteztek nihilisták, anarchisták, narodnyikok a vagyonszűkösséggel, kollektív háztartással és üzemmel — néha a nagyvárosoktól távoli vidékeken. A Fiaatal Oroszország nevezetű szervezet már 1862-ben olyan határozatot fogadott el, mely a gyereknevelés társadalmisításának szükségességét hangoztatta és a polgári házasság és család megszüntetését tűzte ki célul.⁹ Ez a határozat szocialistáktól származott, tehát világi elveken alapuló együttélésre vonatkozott. Tudni kell azonban, hogy az Oroszországban akkor működő kommunák többségében — mint a világ más részein is — különféle vallásos szekták és mozgalmak tagjai éltek. Hiszen a vallásos hit és a felekezeti deviancia, az eretnesség mindig is energikus mozgatója volt az ilyen törekvéseknek és eredeti forrása volt azoknak a céloknak és értékeknek, melyeknek jegyében életüket próbálták forradalmasítani az emberek. Sokáig csakis az üdvjavak jutalmi ígérhetek kárpoztást kémbbségben lévő férfiaknak és nőknek azokért a veszteségeikért, fáradalmakért és üldöztetésekért, amikkel a többségi intézmények és életformák megtagadása járt. A világ más részeihez hasonlóan Oroszországban is voltak olyan eretnek szekták, szakadár irányzatok — mint a szkopcok, beszpopovisták, vagyis a „pópa nélküliek” vagy a duhoborok, a

„lélek harcosai” —, amelyek nem ismerték el a házasságot, és szélsőséges módon kívántak szakítást a többségi társadalom életmódjával.

1917 után is alakultak ilyen vallásos szellemű közösségek.¹⁰ De az új, „kommunista kommunák” tagjai attól különböztek elődeiktől, hogy nem túlvilági jutalmak elnyerésének reményében, hanem evilági értékek vonzásában, nem hitelvek, hanem politikai és tudományos érvek alapján választottak közös életforrást. Értékeik közül kiemelhető a tudományokba és a haladásba vetett hit; az álszent erkölcs biztonsága helyett a szabadság kockázatainak vállalása; a nemök, nemzetek, fajok közötti egyenlőség és szolidaritás; az elnyomástól és kizsákmányolástól mentes élet. Mindez persze összefonódott azzal, hogy a kommunárok rendszerint a szocializmus radikálisabb irányzatainak képviselői közül kerültek ki.

Az 1917-es forradalmak után sorra szerveztek kommunákat katonák, munkások, parasztok, diákok.¹¹ Ezeknek egy része egyetlen feladat (például egy autógyár felépítésének) elvégzésére szövetkezett emberekből állt, míg más közösségek létrejöttében a tagok együttélési és közös kísérletező vágyának volt döntő szerepe. A szélsőséges megoldási esetek között említhető a moszkvai állami könyvtár kommunája, melyben kispolgáriságnak és a „kommunista etika megsértésének” minősítették a legapróbb tárgy magánbirtoklásának vágyát, illetve azt, ha valaki tartósabb párkapcsolatot próbált kialakítani. Motiválta az ilyen törekvéseket a freudizmus népszerűsége és terjedése Szovjet-Oroszországban a 20-as évek elején, amit olyan próbálkozások is jeleznek, mint például a Vera Smidt vezette pszichoanalitikus irányú óvoda.¹²

A kommunák életképességét sokféle tényező befolyásolta. Például a tagok jövedelme, az életfeltételek színvonala, a kommuna lakótereinek, felszereltségének nagysága és gazdagsága, stb. Egyes kommunákban nemcsak az erőforrásokat próbálták kötelező érvénnyel elosztani, hanem a tagok munka- és szabadidejét is. Sok függött tehát attól, hogy mennyire volt demokratikus a vezetés és a végrehajtás, mennyire érezhette mindenki, hogy saját akarata is formálja a közösség szabályait és szervezetét. Döntő kérdés volt a közösség viszonya tagjainak párkapcsolataihoz is, például az, hogy megtűrte-e a tagok közötti házasságot, a gyereknevelést, s ha igen, akkor ezek a tagok képesek voltak-e összeegyeztetni házassági és családi elkötelezettségeiket a kommuna elveivel? Ha viszont a kommuna nem engedte a házasságkötést és család-alapítást, akkor képes volt-e összeegyeztetni a promiszkuitást a gyerekek és felnőttek szocializációs követelményeivel, illetve más irányú kötelezésekkel?

Ezek a kérdések újra aktuálisak lettek a 60-as évek második felétől, főleg a nyugati országokban, az akkor keletkezett kommunák nyomán. De a jelzett nehézségek kevés embert érinthettek közvetlenül ott és akkoriban, a 20-as évek Szovjetuniójában. Nem tudjuk pontosan hányan éltek kommunában, de nagyon valószínű, hogy ezek csak a népesség kisebbségét tették ki. Egy 1926-ban, a serdülőkorú munkavállalókról készült felmérés például azt mutatta ki, hogy közülük mindössze 6,2 százalék.¹³ Kezdték viszont építeni közösségi lakóházakat közös konyhával, éttermekkel, társalgókkal, könyvtárral, közös gyermekszobákkal és az ilyen tervezési feladatok behatóan foglalkoztatták a kor haladó építészeit a Szovjetunió határain kívül is.¹⁴

A „kommuna” fogalmának jelentéstörténetében ott húzódik a szovjetunióbeli társadalmi változások és életforma-kísérletek sorsa. A 20-as évektől eltávolodva mindinkább a „társbérletek”-re („kommunálnájá kvártírál”), vagyis a lakók „kényszer-közösségeire” utal az a kifejezés, ami eredetileg (történeti eredetéhez híven) az egymást választó „szabad polgárok közösségé”-t jelentette Oroszországban, s jelenti mindmáig sok országban. Mintha ebben a groteszk

jelentésváltozásban sűrűsödne össze a „kommunizmus” egész szovjet-orosz története — az egyenlőség és a kizsákmányolásmentes élet eszméitől kezdve a munkások, katonák és diákok öntevékeny tanácsszervezetein át egészen a Gulag büntetőtáboráig és a bürokratikus államszocializmus valóságáig. E történet első szakaszában, a 20-as évek elején még sok minden eldöntetlen volt, s így maradhattak fenn egy ideig szabad és egymást választó polgárokból álló kommunák is.

Annak persze semmi jele, hogy a bolsevik vezetők támogatták volna ezt. A legtöbb, amit erről mondhatunk, az, hogy eleinte nem akadályozták. Eszmei támogatót csak az úgynevezett „munkásellenzék” tagjai között találhattak a kisközösségek alapítói, főként Alexandra Kollontáj személyében, ő valóban radikálisan képviselte az új morál követelményeit. Azt, hogy

- kommunisták házásságában nem lehet helye sem gazdasági számításnak, sem pedig féltékenységeknek, az egymás kisajátítására, birtoklására és a bezárkózásra irányuló vágyaknak;
- férfi és nő egyformán a kommunista közösségért és közösségben él; ez a közösség átvállalja a háztartás és gyereknevelés fő terheit;
- ezért a házásság stabilitása többé nem önréték; férfi és nő csak addig tartja fenn kapcsolatát, amíg szeretik egymást (hiszen az elhidegülés vagy a gyűlölködés közepette fenntartott házásság erkölcstelen).

A. Kollontáj a forradalom kezdetétől agitatív hangú cikkeket írt a „Kommunisztika” című folyóiratba, tanulmányokat és propagandaregényeket közölt, hogy bemutassa a polgári házásság és a kiscsalád hazug erkölcsét, népszerűsítse a felszabadult embert és a kommunákat. Úgy látta, hogy a proletárforradalom győzelmével elhárult az akadály az erkölcsök és érzelmek* a lélek és a szexualitás, az emberi kapcsolatok és a család forradalma előtt: „A burzsoá rendszerben fötjtükkel próbálták megnyerni maguknak férjüket az asszonyok. Abban a rendszerben a férj volt a kenyérkereső. A munkásállamban azonban, ahol minden asszony önálló egyed és állampolgár, ugyan miért a vacsorával akarnának férjük kedvében járni? Ne a szakácsot és a cselédet, hanem személyes minőségét és emberségét becsüljék feleségükben a férfiak. 'A konyha és a házásság szétválasztása' nem kevésbé fontos reform — legalábbis a nők történetében —, mint az állam és egyház szétválasztása” — írta egyik röpiratában¹⁵.

A „kommunárdok” és szószólók olyan társadalmat képzeltek el, melyben a közösségnek két szintje és kétféle intézményrendszere van. Az egyik a személyközi kapcsolatok, a kisközösségek, a kommunák világa, amelyben férfiak és nők szabadon választják egymást, s amit felbonthatnak vagy — egyetértés esetén — felcserélhetnek más kapcsolattal és/vagy közösséggel. A másik szint a nagyobb közösségé, a városé, régióé, társadalomé és államé, amely átveszi a magánháztartások terheit és funkcióit, cserébe viszont igényt tart mindenki közreműködésére. Ehhez persze szükséges a gyerekgondozás és gyereknevelés társadalmazása, ami ugyancsak az egyéni birtoklás vágy felszámolását igényli. Ezt A. Kollontáj megvalósíthatónak gondolta: „(...) a társadalmilag tudatos dolgozó anya el fog jutni arra a fejlettségi szintre, ahol már nem tesz majd különbséget 'övékl és 'enyém' között, ahol tehát tudni fogja, hogy csak mi gyereünk van, a kommunista dolgozók Oroszországának gyerekei.”¹⁶

A. Kollontáj tudta, hogy Oroszország mennyire elmaradott, s hogy népe mennyire szegény, de azt hitte, hogy mindez nem gátolhatja az új intézmények és szükségletek kialakulását: „A nélkülözés és az áruhiány ellenére a városi élet kikerülhetetlen eleme lett a közétkeztetés (...) akármennyire rosszul és szakszerűtlenül üzemeltetik a közétkezdéket, Péterváron 1919-20-ban mégis a lakos-

ság 90 százaléka vette igénybe ezeket, Moszkvában pedig a lakosoknak több, mint 60 százaléka (...) Az összes dolgozó nő kezdi megérteni, mennyi időt nyer azzal, ha szovjet késztermékeket fogyaszt. Egyedül a minőség az, amit kifogásolnak. Ha izletesebb és jobb volna a közétkeztetés, kevesen vállalnák önként a konyhai munkát¹⁷ — írta a 20-as évek elején.

Az orosz és kelet-európai tapasztalatok alapján a mai olvasó fülében hamisan hangozhat ez az érvelés. Már a bolsevik vezetők sem fogadták el, s el is távolították az új életforma hívét a hazai közéletből, diplomáciai szolgálatra küldve őt. Persze ők főként a „munkás-ellenzék” egyik vezetőjétől, a „szindikalista” Kollontájtól igyekeztek megszabadulni. Attól a politikustól, aki már 1921-ben a párt mély válságáról írt és arról, hogy a munkásokat kiszorította a hatalomból egy „új társadalmi réteg”, mely a tanácsok és pártszervezetek vezetőiből áll.¹⁸

A „munkásellenzék” tagjai valóban észrevették az új hatalmi rendszer kialakulását s látták, hogy ez mennyire eltorzíthatja forradalmuk értékét. De mi köze volt és van mindennek a „kommunák”, mint kisközösségek, illetve a „kommunális ellátás” problémáihoz? Az összefüggés, amire e „baloldali elhajlók” felfigyeltek, a magánélet és közélet kapcsolódásaira vonatkozik. Azokra a kérdésekre, melyek az emberi motivációk és választások jelentőségét firtatják a társadalom működésében. A Kollontáj utópiáiban olyan emberek szerepelnek, akiknek magánélete és közléte egyé vált, akik túljutottak mind a hatalomvágyon, mind pedig a másik ember birtoklásának vágyán. Csakis azért lehetnek ilyenek, mert szabadon és egyenrangú félként részesülnek mind a társadalom egészét (a „nagy háztartásit), mind pedig a személyes sorsukat érintő döntésekből és felelősségből.

A következők társadalmi utópiák nyomdokain haladva itt is egyé válik jog és erkölcs, kötelesség és szabadság. De A. Kollontáj utópiája egy elmaradott országról és országnak szólt. Olyan országnak, ahol az államhatalom ugyan a kommunistáké lett, de a magánháztartások és családok túlnyomó többségében nem kommunisták éltek. A „munkásellenzék”-nél realistább politikát folytató vezetés nem is fogadta el ezt az utópiát. Lenin, Trockij és a többiek a nők felszabadítását, egyenjogúsítását és a magánélet intézményeinek átalakítását nem a kisközösségektől és nem az autonómián alapuló kísérletektől várták, hanem a termelőerők összpontosításától s a szolgáltatások ezen alapuló, összevont, nagy, „szocialista hálózatától”. Erre kívánt utalni Lenin is 1919-ben, amikor a magántulajdonlás és átörökítés legfontosabb „polgári intézményei”-ről, a házasságokról, illetve azok gazdasági kereteiről, a családi háztartásokról írt. Ezeket jellemezve indulatai épp annyira felizzottak és stílusa éppoly szenvedélyessé vált, mintha a kommunizmus ellenségeiről szólna: „A nő továbbra is házi rabszolga, minden felszabadító törvény ellenére, mert a kis háztartás elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A nők igazi felszabadítása, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (amelyet az államhatalom birtokában levő proletariátus vezet) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá.”¹⁹

A bolsevik vezetők véleményzet megegyezett a radikális feministákkal és az anarchistákkal abban, hogy szavatolni kell a nők egyenlőségét, fel kell szabadítani őket a házimunkák terhétől és a kereső férjnek való kiszolgáltatottságtól. Abban is egyetértettek, hogy a magánéleti kapcsolatok formálásához, házassághoz és váláshoz csakis az érintetteknek van köze s hogy meg kell szabadí-

tani az embereket a bíróság előtti hazugságok és álszentségek kényszereitől. De egyetértésük csak eddig tartott. Az életformákra, kapcsolatokra, életvezetésre vonatkozó spontán próbálkozásokat a „szexuális anarchizmus” és a „szabad szerelem” álláspontjaként, mint „burzsoákvételést”-t a bolsevikok éppúgy elutasították, majd éppannyira szigorúan üldözték, mint a spontán közéleti akaratnyilvánítás kísérleteit.²⁰

A 20-as évek közepén azonban már annyira összesűrűsödtek a korábban említett népesedési és szociális problémák, hogy a magánéleti kapcsolatok és életviszonyok jogi szabályozásával nem lehetett megvárni a nagy háztartás, a társadalmi szolgáltatások szocialista társadalmának felépítését.

A SZABAD HÁZASSÁGTÓL A SZOCIALISTA CSALÁDIG

Idevonatkozó törvényjavaslatokat már a 20-as évek eleje óta fogalmaztak és nyilvánosan is vitáltak. E viták nyomán az évtized közepére kezdett kialakulni egy új családjogi kódex, aminek egyes rendelkezéseiből szenzációt olvasott ki a világsajtó, de ami fokozott érdeklődést váltott ki jogászok, politológusok, szociológusok szakmai köreiből nemcsak a Szovjetunióon belül, hanem külföldön is. Ekkor már érződtek a NÉP hatásai Szovjetunióban, elmúlt az azonnali vagy közeli világforrádalom felfokozott reménye. A bolsevikok megszilárdították hatalmukat nemcsak a fehérekkel, hanem a mensevikkkel és saját baloldali ellenzékükkel szemben is. Várható volt tehát, hogy egyéb intézkedésekhez hasonlóan a családpolitikában is szakítanak az utópikus várakozásokkal, közelednek a polgári viszonyokhoz, az emberi együttélés és szocializáció hagyományos intézményeihez.

Így is történt? Vagy mégsem? Évtizedek múltán egyre több olyan elemzés készült²¹, mely szerint az 1926-ban elfogadott törvények elismerték a nukleáris család jelentőségét és végső fokon erősítették a családi kötelekeket, biztosították az intézmény fennmaradását. Ezen elemzések több én/ével magam is egyetértek, tény azonban, hogy a törvény elfogadásakor nem merültek fel ezek az érvek. Sőt, a megfigyelők többsége úgy látta, hogy a kódex célja a házassági motivációk gyengítése, a „szabad szerelem” igazolása és jóváhagyása, s ezáltal a társadalom hagyományos intézményi rendjének további felforgatása.²²

Az eltérő értékelések két kérdéscsoportra összpontosíthatók. Az egyik a válásra, a másik pedig arra vonatkozik, hogy az élettársi kapcsolatot ismerje el a házassággal egyenjogúnak az igazságszolgáltatás (aminek például pénzügyi és egyéb vonzatai voltak vagyoni jogi perekben). Kétségtelen, hogy végül mindkét területen radikális jogszabályokat fogadtak el.

A válások intézésére mindmáig a legliberálisabb törvényeket hozták. Ezek szerint a házasságokat egyoldalú nyilatkozattal és haladéktalanul fel lehetett bontani az anyakönyvi hivatalban. Ettől kezdve nem volt szükség semmiféle keresetre, bontási eljárásra, ítékezésre, mert a válás éppannyira egyszerű nyilvántartási aktus lett, mint a házasságkötés.²³ A másik tárgykörben is igen radikálisak voltak a törvényhozók azzal, hogy kimondták: egyenjogúként kell kezelni a már regisztrált és a még nem regisztrált kapcsolatokat.

E törvényeket érte a legtöbb bírálat. A kortársak közül sokan úgy vélték, hogy Szovjet-Oroszországban megkezdődött a házasság intézményének végérvényes felbomlása és elkezdődött a „szabad szerelem” vagy „szabad házasság” korszaka. E véleményt igazolandó elsősorban a válások számának valóban gyors növekedésére hivatkoztak és arra, hogy az ország tele volt „házasság-

szédelőgökkel” és sokan éltek bigámiában. Az antibolsevista propagandában „a foga közé kést szorító férfi mellé odakerült a másik kép is, a munkára kényszerített, vadházasságban élő, a gyermek apja által elhagyott és gyermekét az államra hagyó munkásnő.”²⁴

Tény, hogy a 20-as években egyre többen váltak el, de ezzel egyidejűleg a házasságra lépők száma is emelkedett. (E két jelenség más országokban is gyakran jár együtt és ugyanazon népesedési tendencia két megnyilvánulásának tekinthető.) Az évtized végére azonban a válások száma állandósult, majd lassan csökkenni kezdett. Ez tehát jóval korábban történt, mielőtt az új törvény megnehezítette a házasságok felbontását²⁵. Vagyis az új családjogi törvények nem gyengítették a népesség „házasodási kedvét”, gyengítették viszont az egyház után az igazságszolgáltatás beavatkozási erejét az emberek intim kapcsolatainak alakításába.

A „törvénytelen”-nek tekintett kapcsolatok („vadházasságok”, stb.) és a már állami nyilvántartásba vett kapcsolatok („házasságok”) egyenjogúságának kérdésében is többféle szempont csapott össze. Sokan voltak, akik — mint Lenin és Krupszkaja — „öntudatosan” megtagadták kapcsolatuk „törvényesítését” és nem mentek el „nyilvántartásba vétetni magukat”. Ugyanakkor az egyház is agitált szerte az országban az állami regisztrálás ellen. Az új rend hívei közül viszont még többen, főleg a falusi nők képviselői tartottak attól, hogy az „élettársi kapcsolat” egyenjogúsítása szentesítené, sőt, ösztönözné a bigámiát és csorbítaná a „törvényes feleségek” valamint gyerekeik jogát. Az új hatalom ezzel elidegenítené magától az eddig lojális parasztokat. Nem az álszentnek ítélt jogelveket érvényesítenék, hanem inkább a nemzetiségi és törzsi jogszokásokat hagynák érvényben. S vajon ez volna a cél — hangzott el többször is a kérdés a vitában — akkor, amikor a Kaukázusban és más vidékeken, főleg a mohamedánok körében küzdeni kell a többnejűség, a vérbosszú, a kötelező hozomány, a gyermekházasság intézményei, a szokásjog uralma ellen?²⁶

Megállapítható, hogy a törvénygyűjtemény valóban radikális volt egy vonatkozásban: a lehető legtöbb szabadságot próbálta biztosítani felnőtt férfiaknak és nőknek ahhoz, hogy döntsenek kapcsolataik formáiról és fenntartásának kérdéseiről. De az új törvények nem próbálták valamilyen más intézménnyel felváltani a családot. Ez már az előkészítés szakaszában kiderült, például a tartási jogosultságok és kötelezettségek vitája során. Az „egyenjogúság” hívei, mint A. Kollontáj, azt javasolták, hogy „társadalmasítsák” a kiskorúak és a munkanélküliek eltartását egy olyan „Központi Biztosítási Alap” révén, amit általánosan kivetett adóból, nem pedig csak az elváltak befizetéseiből képeznének.²⁷ Ez a javaslat költségvetésileg következetes volt nemcsak az általános munkavállalás politikájához, hanem főként a gyerekeknél társadalmasításának tervéhez. A törvényalkotók mégis elvetették. Érveik a korabeli munkanélküliségre vonatkoztak, arra, hogy az adóterhek nem növelhetők tovább s egyáltalán: miért lenne kénytelen „lván” gondoskodni „Szergej” gyerekéről és volt házastársáról, ha az utóbbi vált el? Az ellenérvek helyességét nagyon kevesen vitatták, s a javaslatnak alig volt visszhangja az akkoriban még valóban széleskörű és nyílt vitában. Sokkal inkább foglalkoztatta a vitázókat, hogy vajon illesse-e meg tartásdíj az elhagyott élettársat is.

De a javaslat egyik alapgondolata, a gyerekeknél társadalmasítása is utópikus tervnek bizonyult. Pedig látszólag minden efelé haladt a szovjet nevelésügyben. A pedagógusok azt tanulták és tanították, hogy a kommunista társadalom a gyermekeket közösségben neveli fel, a vezetőik pedig felszólították őket arra, hogy az otthon, a család, a rokonság visszahúzó erőivel szemben képviseljék a jövő értékeit. Buharin is „a régi rend legkonzervatívabb erődjé”-

nek nevezte a családot²⁹, Lunacsarszkij pedig így foglalta össze a feladatokat: „A kispolgári környezet — annak minden rossz-indulatával, egész kispolgári életmódjával együtt — érzeteti hatását. Ha nem hatolunk fel a gyökerekig, be a családba, akkor a család elfojt minket. Mi azonban fel tudunk ellene lépni a gyerekeken keresztül is (különösen a falusi iskolákban), és hatnunk kell a családra a szülőkkel való alapos beszélgetésekkel is. Ez igen nagy és nehéz feladat, de nem látok másféle kiutat, semmilyen más utat, amelynek segítségével meggyorsíthatnánk az emberek számunkra való átforgalmazását.”³⁰

Az „emberek számunkra való átforgalmazása” volt tehát az az elv, amihez nem illeszkedhettek könnyen az életforma-kísérletek. Ennek az elvnek a jegyében sem a nők felszabadítása, sem az oktatás nem az általános emancipáció demokratikus mozgalma, az önnevelés közösségi folyamata lett, hanem igazgatási feladattá, a diktatúra bürokratikus szervezeteinek hatásköri ügyévé vált. Az életformák kialakításának, a szükségletek és emberi kapcsolatok átalakulásának problémájából a hatalom által meghatározott szervezeti kérdések és „tervfeladatok” lettek, amiket azután „teljesíteni és túlteljesíteni” kellett.

A NEP után kezdődött új korszakot a 20-as évek végétől már ez a szellem uralta. A „társadalmisítás” gondolata ekkor már egyértelműen a „párt által vezetett szovjet hatalom”-ra vonatkozott, nem pedig az önnön sorsukat saját döntéseik szerint formáló közösségek kódosnak, utópikusnak és „kispolgárinak” minősített képzeteire. Továbbra is napirenden volt ugyan a „nagy háztartás” felépítése és megszervezése. Még több nő munkaerejét akarták felhasználni az iparosításban és kolhozosításban. De ezzel egyidejűleg támadásra készültek egy új területen is: a szocialista családvédelem és házassági hűség parancsolatainak frontján.

1934 augusztusában Sztálin beszédet mondott a család fontosságáról s ezzel kezdetét vette egy új kampány. Ennek során egy rendelettel bűnnek nyilvánították a homoszexualitást, 1935 októberében pedig a szovjet polgárok millióit avatták be abba az eseménybe, hogy Sztálin meglátogatta idős édesanyját Grúziában. 1936 tavaszán már ismertetni kezdték értekezleteken és a sajtóban az új családjogi törvények tervezeteit. Május 28-án vezércikket közölt a Pravda, amiből megtudhatták az olvasók, hogy „A nép ellenségei már többször javasolták nekünk azt a hibás és képtelen eszmét, hogy számoljuk fel a családot és szüntessük meg a házasságot (...) amikor a szovjet család erősítéséről beszélünk, akkor egyértelműen arra a harcra gondolunk, amit a házasságra, a nőkre és a gyerekekre vonatkozó polgári beállítódások csökevényei ellen vívunk. Az úgynevezett 'szabad szerelem' és a szabálytalan szexuális élet keresztül-kasul burzsoá jelenségek, amiknek nincs közülük sem a szocialista elvekhez, sem pedig szovjet emberek kapcsolatainak etikájához és mércéjéhez... a szovjet ifjúság színe-java, a mi országunk élenjáró férfiai és női egyúttal kiváló családtagok is, akik hón szeretik gyermekeiket. S ugyanez érvényes megfordítva: az olyan ember, aki nem veszi komolyan a házasságot, aki elhanyagolja és sorsára hagyja gyermekét, az ilyen ember rendszerint rossz munkás és társadalmának hitvány tagja.”³¹

Az 1936-os törvények már ennek szellemében szabályozták a polgárok életét. Megnehezítették a válást (bonyolították az eljárást, magasabb illetéket kívántak a bontásért, s ezentúl a személyi igazolványban fel kellett tüntetni a családi állapotot, stb.), betiltították (még a törvényes formásokat is mellőzve) az abortuszt, s ezzel egyidejűleg növelték a szülési segélyt és a családi pótlékot. A hatóságok még több bölcsőde, óvoda és gyermekotthon felépítését ígérték. Évekkel később, a világháború közeledtével, további szigorítások következtek.

Aztán, már 1944-ben egy újabb családjogi kódexet alkottak, ami úgyszólván szentségként említi a házasság és család intézményét és törvénytelennek nyilvánítja a „de facto” házasságot. Attól kezdve csak nyilvános ülésen tárgyalhattak bontópereket, a bíróságok kötelesek voltak kutatni — szükség esetén tanúk kihallgatásával — a válási okokat, határozatuk pedig csak az igen magas (egészen 2000 rubelig terjedő) illeték lerovása után vált érvényessé.³² A II. világháború után is ebben a szellemben szabályozták az emberi együttélés intézményeit s innen már csak egy lépés volt Hruscsov optimizmusáig, mellyel a párt XXII. kongresszusán kijelentette: „...a család a kommunizmusban még szilárdabb lesz.”

De szilárdult-e, rendezettebb és biztonságosabb lett-e az emberek élete a 30-as évektől, miután a házasság és család intézményeit már nemcsak évszázados hagyományok gyökerezették, hanem új törvények és propagandisták is óvták? A propagandisták persze igennel válaszoltak erre a kérdésre, de meglepő módon ugyanezt válaszolta néhány objektívabb megfigyelő is. Így például az emigráns társadalomtörténész, Nyikolaj Tyimasov, aki 1946-ban, New Yorkban megjelent könyvének „A Nagy visszalépés” címet adta, mert úgy látta, hogy „...az Új Rend, amiért az oroszok oly értelmjelen harcoltak, egyáltalán nem a kommunista eszményeket testesíti meg, hanem olyan Új Rend, amely egyesíti a forradalmi lendületet az újjáélesztett nemzeti hagyományokkal. De a hangsúly az utóbbiakon van.”³³ Tyimasov szerint a 30-as években minden fontosabb területen megkezdődött a nagy visszalépés: az orosz haza újralfelfedezése, a nemzet nagyjainak és kulturális értékeinek új kultusza, a történelem újbóli átirása, a többi nemzet fokozott oroszosítása, stb. Ebben a folyamatban a bolsevikok felhagytak az orosz társadalom három pillére — a család, az egyház és az iskola — gyengítésével, s kezdték visszaállítani a pedagógusok, a szülők, végül pedig, 1939 után az orthodox egyház tekintélyét.

Ezek az érvek nem alaptalanok, mégsem tudom elfogadni őket. Szerintem a „visszatérés” és a hagyományos intézmények révén történő „konszolidáció” mindvégig alárendelt mozzanata volt a „mozgósítás” tendenciájának. De akkor miért került sor a „sztálini alkotmánnyal” egyidejűleg ilyen házasság- és családvédő törvények megalkotására? Úgy látom, hogy a hagyományos keretek kultiválását is a diktatúra erősítésére akarták használni. Azért volt rájuk szükség, hogy könnyebben lehessen „igazgatni”, „mozgósítani” és „ellenőrizni” az embereket, s hogy azok minél kevésbé támaszthassanak szabadságigényeket életformájuk alakításában. A válást nehezítő és a család megerősítésére hivatott intézkedéseket mérlegelve egy olyan politikai rendszert kell elképzelnünk, amely a 30-as évek folyamán egyre szűkítette az emberi szabadságok körét s egyre érzékenyebben ellenőrizte a magánéleti kapcsolatalkítás autonóm területeit.

Dolgozatom utolsó részében megpróbálom vázolni ezeket a folyamatokat, végül pedig újrafogalmazom a „nagy háztartás” és a „kis közösségek” néhány társadalomtörténeti tanulságát.

SZIGORÚAN ELLENŐRÖZÖTT MENEDÉKHELY

A sztálinista diktatúra intézményrendszere a 30-as években szilárdult meg s ekkor lett egyik eszköze az iskolarendszer és a gyerekek életének mozgalmi ellenőrzése. Említettem már, hogy a nevelés „társadalmisításának” hatalmi módját még a 20-as évek elején kezdeményezték az iskolaügy vezetői. Akkor ez főként az elmaradottnak vagy/és kispolgárinak ítélt családok nevelési hatá-

sainak ellensúlyozását célozta. Az iskolai oktatás és népnevelés centralizálása főképp ezt szolgálta. A 30-as években azonban a köznevelést is egyre inkább a centralizált igazgatás hatalmi szempontjai szerint szervezték át. A „pedológiai vitá”-val (ami főként A. Krupszkaja személye és a védelmében meghűdódó haladó szellemű pedagógusok ellen irányult) tudtára adták mindenkinek, akit illetett: a gyerekek igényeinek megállapítása és a velük összefűgő nevelési teendők meghatározása a főhatóságokra és az iskolai pártirányításra tartozik. A tanárok dolga az ismeretközlés legyen, az új nemzedék meghűdítását pedig végezzék az őket mozgósító szervezetek — a kicsiket magában foglaló oktőbrista csoportoktól az úttörőkön át a Komszomolig.

E szervezetek működését a Kommunista Párt irányította, s rajtuk keresztül tudták ellenőrizni a pedagógusokat és a szűlőket. A „kader-kiválasztás” fő közegei lévén a mozgalmi szervezetek legfontosabb „kötőanyaga” a lojalitás volt. Ezt azonban nem korlátozták a meggyűződés, a tevékenységek vagy a normák egy-egy speciális területére, hanem elvileg kiterjesztették bármilyen ismeretanyagra, véleményre, kooperációra, stb. A „totalitáriánizmus”-ból nem következik, hogy ellenőrizni tudták vagy akár próbálták volna minden gyerek minden megnyilvánulását³⁴, de az következik, hogy számonkérésre kerülhetett sor bármikor és bármilyen ügyben. A „lojalitás” tárgyát és módját megszábták ugyan a „felettes szervek”, mindig fenntartva az újradefiniálás vagy értelmezés jogát. A „hatalmi pedagógia” is így tarthatta sakkban a szocializáció legfőbb intézményeit.

Emlékezetes példája a gyerekek felhasználásának az a történet, ami 1932-ben „Pavlik Morozov megdicsőüléséhez” vezetett³⁵. A hivatalossá vált legenda szerint Pavlik, az öntudatos úttörő, a kolhozosítást elősegítendő, feljelentette apját a politikai rendőrségnél, mire bosszúból az osztályellenség megölette a kisfiút. Ma már nehezen deríthető fel, mi történt 1932-ben Geraszimovkában, a kis Pavlik szibériai szűlőfalujában. Annyi azonban biztos, hogy az apját feljelentő fiúból mártírt avatott a propaganda, akinek kultuszát gyors ütemben terjesztették el a Szovjetunióban. Történetét ismerik mindenfelé, szobrai ott díszelnek a köztereken, iskolákban, úttörő-őrők szobáiban s sarkaiban.

A család súlyát és a szűlők tekintélyét megalapozni hivatott jogszabályok mellett voltak tehát olyan instanciák is, melyek arra próbálták ösztönözni a gyerekeket, hogy szájanak szembe szűleikkel, amikor ezt kívánják tőlük vezetőik a „nép”, a „haza”, a „kollektíva”, a „haladás” érdekében. De az „úttörő-” és „Komszomol-csapatok”, illetve vezetőik éberségénél sokkal érzékenyebben érintette a szűlőket egy másik szervezet ellenőrzése. A családjogi törvények előkészítését évekkel megelőzte a titkosrendőrség hatalmának gyarapodása, a terror, a letartóztatások, internálások köznapivá válása. A legtöbb családban elkezdtek rettegni a szomszédoktól és az ismerősöktől.³⁶ A „forradalmi törvényesség” jegyében zsarolták a házastársakat, megkívánva sokszor azt is tőlük, hogy váljanak el egymástól, nyilvánosan tagadják meg és minősítsék társukat a nép árulójának. Ugyanilyen demonstratív cselekedeteket követeltek meg alkalmazott testvérektől, gyerekektől és szűlőktől. Családtagokat tettek felelőssé egymás cselekedeteiért — s nemcsak hallgatólagosan, hanem 1934-től már hatályos jogszabályok alapján.

A politikai önkény erői tehát keményen megrázták a családi kapcsolatokat és az egyének mindenféle lojalitásának szárait. A hosszabb ideig tartó üldöztetések vagy börtönévek miatt elhidegülhettek kapcsolatok. Sok házasságot és családot bomlaszthatott fel a megbélyegzés és a távolít, a terrorral keltett bizonytalanság vagy bizalmatlanság. De figyelembe kell venni az ellenkező irányú hatások eshetőségét is. Az üldözés fokozhatta a hűség értékét, az igazságt-

lanság pedig az ellenállás erejét kölcsönözte az elemi tisztességnek és más erkölcsi normáknak. Nehéz volna eldönteni, hogy a házasságok és családok stabilitását végül is mennyire szolgálták a családvédelmi törvények, illetve a politikai terror eljárása, de mindezeket a tényezőket figyelembe kell venni a 30-as évekbeli történések elemzése során.

A diktatúra „közösségeket” akart demonstrálni mindenütt: munkahelyeken, iskolákban, településeken és mozgalmi szervezetekben. Stílust és szervezeti szabályzatot, nyelvezetet és hatásköröket hoztak létre a nagy kollektív színjátékhoz, melyben a statisztéria azonos volt a közönség egy részével. Az ilyen látszatok demonstrációja hatalmi célzatú volt, tehát elsősorban belföldre, az otthoni közönségnek szánták. A hatalomgyakorlásnak ez a módja nem tűrhette a nem demonstratív, hanem igazi közösségeket. Ezért kellett felszámolni vagy átalakítani, átszervezni a 20-as évek minden olyan maradványát — a közélet vagy a kultúra bármely területén —, mely kivonhatta volna magát az ellenőrzés és egységes irányítás alól.

De a „nagy háztartás” propagandája is megváltozott. Az áruhiány krónikus, a minőség alacsony, a kereskedelem fejletlen maradt a Szovjetunióban egészen napjainkig. A gyermekgondozás s egyes helyeken a kommunális étkeztetés kivételével a háztartási teendők megmaradtak a magánháztartások kereteiben. A háztartási munkák fő terhét persze továbbra is a nők viselik, emiatt a nemi szerepek sem változtak meg úgy, mint ahogyan a forradalom után várták. De miért történt így, miért nem sikerült a magánháztartások megszüntetése és a „szolgáltatások társadalmának” kialakítása?

E kérdésre — amit általánosabb érvennyel, a modern társadalomfejlődés egyik átfogó problémájaként is meg lehet fogalmazni³⁷ — az egyik kézenfekvő válasz az, hogy az ország szegény és fejletlen volt egy ilyen terv megvalósításához. Az iparosítás választott módja és a hadsereg megerősítése a 20-as évek végétől alig hagyott beruházási forrásokat a fogyasztási cikkek termelésére és a „lakossági szolgáltatások” bővítésére. De miért így alakultak a beruházások, s miért nem fogadta el a népesség a „nagy háztartás” több kezdeményét? Ez a kérdés már a 30-as évek közepén is felmerült. A száműzetésben élő Trockij 1936-ban állapította meg, hogy „az étkezési jegyek megszüntetésével egyidejűleg a jobb körülmények között élő munkások mind visszatértek a családi ebédlőasztalhoz (...) Ugyanez vonatkozik a szociális mosodákra, ahol több ruhát tettek tönkre és többet loptak, mint mostak.”³⁸ Szerinte ennek oka a rossz szervezés, amiért viszont a bürokrácia uralma tehető felelőssé.

De akarták-e és akarják-e az emberek a „nagy háztartásit”? S igaz-e, hogy a gazdasági fejlettség megteremti az erre irányuló szükségleteket és a kielégítésre való eszközöket, formákat, intézményeket? Az utóbbi évtizedek tapasztalatai inkább arra vallanak, hogy a háztartási munkát a fejlett országokban már nem racionalitási kritériumok szerint ítélik meg a családtagok (nem feltétlenül a leggyorsabban, leggazdaságosabban akarnak túllenni rajta, stb.). A modern szolgáltatási szféra nem tette feleslegessé a magánháztartások munkaszervezeteit s még a napi munka egyhangúságtól menekülők is szívesebben szövetkeznek kisebb körben, áttekinthető keretek között, de nem kívánják a „nagy háztartás” személytelenségét. Mintha a manipulált tömegfogyasztás mutatta volna meg a nyugati társadalmak tagjainak, hogy mi várható ettől az utópiától.

A lakóközösségeknek ma se szeri, se száma a leggazdagabb országokban. Ezek tanúsítják, hogy az emberek folytatják az életformák keresését, s ennek során az újabb nemzedékek tagjai is beleütköznek az együttlélés intézményi problémáiba, s a magán- és közéletnek e történetben vázolt összefüggéseibe.

JEGYZETEK

- 1.** Korolenko, V.: levelei Lunacsarszkijhoz — Negyedik levél, In: Szilágyi Á. (szerk.) Befejezetlen forradalom — Budapest, 1987.
- 2.** A témához kapcsolódó orosz nyelvű forráskiadványoknak, társadalom- és politikatörténeti munkáknak csak töredékét tudtam áttekinteni. Az idegen nyelvű szakirodalomból leghasználatosabbnak Rudolf Schlesinger 1949-ben kiadott, kiválóan szerkesztett kötetét találtam. Ez közli a legfontosabb határozatokat, rendeleteket, törvényeket és közvélemény részleteket A. Kollontáj több írásából, az 1926-os családjogi törvény tervezetének vitájából, az 1936-os rendeletek sajtóanyagából, stb. A kötet bevezetője jól igazít el a szovjet családpolitika és családjog történetében.
Ez az írás hívta fel figyelmem a témára. Dolgozatomat családszociológiai munkának szánom s — nem lévén a szovjet történelem szakértője — csupán remélhetem, hogy súlyosabb tárgyi tévedést nem követtem el.
- 3.** Somlai P.: Konfliktus és megértés — Budapest, Gondolat Kiadó, 1986.
- 4.** Kritikáik lényegét megtalálja az olvasó A. Bebel „A nő és a szocializmus” című nagy sikerű könyvében. Ennek legfontosabb téziseit foglalom most össze.
- 5.** „A polgári társadalomban a kényszerházasság a normális házasság(…)” Bebel, A.: A nő és a szocializmus — Budapest, Kossuth Kiadó, 1957. 522. p.
6.1.m. 523. p.
- 7.** Erős F.: Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus. — Budapest, Gondolat Kiadó, 1986.
- 8.** Schlesinger, R.: (ed) The Family in the USSR, London, Routledge and Kegan Paul, 1949.
- 9.** „(...)mert megakadályozza az embert a fejlődésben, s mert enélkül nem ér semmit az örökség eltörlése.” Zajcsevskij, P.G.: Fialat Oroszország, in: Dolmányos I. (szerk.) Orosz forradalmárok a XIX században, Budapest, Gondolat Kiadó, 1970.
- 10.** Ilyen volt például az „élet és munka”-kommuna, melynek tagjai Lev Tolsztoj vallásfilozófiájának szellemében próbálták együttélni: vagyonközösségben, vegetáriánus étrenddel, az eugenika és a keresztény erkölcs általuk vallott elvei szerint. Mazurín, B.: Rásszkáz i rázdumjá ob (sztorii odnoj tolsztovszkoj kommuni 'Zsizny i Trud' — in: „Novij Mir”, 1988. 9. sz.
- 11.** Reich, W.: Die sexuelle Revolution, Frankfurt am Main, Fischer V., 1971.
- 12.** Lásd Erős, (7.) 48. p.
- 13.** Zajcev, V.: Serdülő korú munkások munkája és életformája (1926), in: Somlai P. (szerk.) A szovjet szociológia a húszas években — Budapest, „Szociológiai füzetek”, 1971.2. sz.
- 14.** Figyelemre méltónak tartom azt, hogy Major Máté még 1976-ban is ezt írta: a szocializmusban a közösségi szemléletnek kellene uralkodnia, „(...)ennek ellenére lakóház-építészettünkben továbbra is az osztálytársadalmak családfarmája, a monogám kiscsalád teljes önellátásra irányuló komplex igényeit igyekszünk a közösség erőiből(...) kielégíteni. Major M.: A közösségi lakóházról, in: „Valóság”, 1976., 6. sz.
- 15.** Kollontáj, A.M.: Szemjáj i kommuniszticeszkoje goszudarsztvo — Moszkva, 1920, 48-49. p.
- 16.** Carr, E.H.: Socialism in One Country. Vol. 1. — London, Macmillan and CO, 1964.
— Idézi Kollontáj 1920-as kiadásából.
- 17.** Kollontáj, A.M.: The Revolution of Life and Morals. (Egy, eredetileg 1923-ban oroszul megjelent munka egyik részének fordítása), in: Schlesinger (ed), 1949. 48 — 49.
- 18.** Kollontáj, A.M.: Die Arbeiteropposition, in: Kool, Oberlander, F. —E. (hrsg), Arbeiterdemokratie oder Parteidiktatur — München, 1972.
- 19.** Lenin V.I.: A nagy kezdeményezés, In: Művei 29. k. 415—443. old. — Szikra, Bp., 1953.
- 20.** Ugyanígy látta Trockij is a 20-as években a nők felszabadtásával kapcsolatos problémákat: „Gazdaságunk egészének érezhető javulása nélkül nem képzelhető el

sem a családi háztartások társadalmisítása, sem pedig a közoktatás fejlesztése. Márpedig csakis így mentesíthetnénk a családokat azoktól a funkcióktól és gondozási kötelezettségektől, amelyek ma még elnyomják és bomlasztják. A mását közmosodákkal kellene végezni, az étkezést közéttermekben, a varrást pedig közműhelyekben. A gyerekeket olyan nevelőknek kell tanítaniuk, akik igazi elhivatottságot éreznek munkájuk iránt. Amikor majd mindez így lesz, akkor a férj és feleség közötti kötelék szabad lesz mindenfajta külsőleges és véletlen tényezőtől, s egyikük sem fogja megkeseríteni a másik életét. Így jöhet létre közöttük az igazi egyenlőség, s így válhat majd kapcsolatuk kizárólag kölesönös vonzalmuknak függvényévé.” Trockij, L.: *Women and the Family*, New York, Pathfinder P., 1973.

Sz.G. Sztrumilin, az 1917 utáni évtized egyik vezető szociológusa és közgazdász még a 20-as évek közepén kiszámította például, hogy a magánháztartásokat felváltó nagyüzemek évente hétszáz munkaórát takarítanak meg minden egyes gazdasági egység ellátásánál. Sztrumilin, Sz.G.: *Rabocsij bit v cifrah — Moszkva, 1926.*, Lapidus, G.W.: *Sexual Equality in Soviet Policy*, In: Atkinson, D. et alie (eds) *Women in Russia*, Stanford Univ. Press, P., 1977.

21. Farnsworth szerint az 1926-os kódex „(..falapjában véve konzervatív volt, hiszen a házasság és a család stabilitását fenntartani, nem pedig aláásni akarta” Farnsworth, B.B.: *Bolshevik Alternatives and the Soviet Family: The 1926 Marriage Law Debate*, in: Atkinson, D. et alie (eds) *Women in Russia*, Stanford Univ. Press, P., 1977.

Hasonló eredményre jutott R. König. Szerinte a földközösségen és a keleti egyház tanításain alapuló életformák jelentek meg vadonatúj irányok szerint „átszabva”. De ez nem is lehetett másképp egy olyan országban, ahol a polgári viszonyokat kiirtani próbáló forradalom kitörésének idején a népesség túlnyomó többsége még nem élhetett az állampolgárság jogaival és nem viselhetette annak felelősségét sem. Az orosz társadalomfejlődés R. König szerint a patriarchalizmusban és a családi élet „csoportjellegében” is eltér az európai fejlődés fővonalától. König, R.: *Entwicklungstendenzen der Familie im neueren Russland*, in: u.ö, *Materialien zür Soziologie der Familie*, Köln, Kiepenheuer und Witsch S.

22. „Nem meglepő, hogy ezek után a Szovjetunióban olyan nézetek jutottak kifejezésre, hogy nemcsak az 1918. évi, hanem az 1926. évi családjogi törvények is csupán átmenetet alkotnak a férfi és a nő, a szülő és a gyermek közötti kapcsolatok, a házasság és a család intézményének teljes fellazítása felé, aminek eredménye lesz majd összhangban a szocialista társadalom végleges életformájával.” Nizsalovszky E.: *A család jogi rendjének alapjai*, Budapest, Akadémia Kiadó, 1963.

23. A törvény igazolta F. Engels fél évszázaddal korábbi előrejelzését, ami szerint az új társadalomban „(..)meg fogják kímélni az embereket attól, hogy feleslegesen át kelljen gázolniuk a válóper mocskán.” Engels F.: *Acsalád, a magántulajdon és az állam eredete*, in: Marx — Engels Művei, Budapest, Kossuth Kiadó, 1970, 21. köt., 75—76.

24. Sullerot, E.: *A női munka története és szociológiája*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1971., 162. p.

25. Ehhez lásd: König, (21).

26. Ezt a törvényt nem is vezették be a mohamedán többségű köztársaságokban.

27. Lásd: Farnsworth, (21), 162.

28. Jóval később, az izraeli kibucokban szervezték meg eszerint a gyerekek gondozását és nevelését, ott viszont nem egy „nagy háztartás” részeként, hanem csakis az odatartozó szülők gyerekei számára. Spiro, M.E.: *Children of the Kibbutz*, Cambridge, Mass, 1958.

29. idézi Carr, (16), 30. p.

30. Lunacsarszkij, A.V.: *A szovjet iskolai nevelés feladatai*, In: Vég Ö. *A szovjet pedagógia teoretikusai*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1975, 133 p.

31. idézi Schlesinger, (8), 251 —252. p.

32. Mindez persze már a II. világháború vége felé történt. Az akkori törvények elsősorban népesedéspolitikai megfontolásokból — a rendkívül nagy emberveszteségek pótlására — születtek. Legfontosabb rendeltetésük az volt, hogy ösztönözzék, növeljék a születések számát, és támogassák az anyákat. A 10 gyereket szülő nők számára

bevezetik a „hős anya”-rendet, a gyerekteleneket, illetve a háromnál kevesebb gyereket nevelőket adókkal sújtják.

33. Timasheff, N.S.: *The Great Retreat. The growth and decline of Communism in Russia.* New York, E.P. Dutton and Co., 1946. 16. p.

34. Reichman, H.: *Reconsidering 'Stalinism'*, In: *Theory and Society*, 1988. 17. sz.

35. Gereben Á.: Pavlik Morozov megdicsőülése — in: „Világ”, 1990. II. évf. 1. sz.

36. Berend T.I.: *A bolsevik diktatúrától a pártállam diktatúrájáig*, In: *Valóság*, 1989. 12. sz.

37. Vági G.: *A lakossági szolgáltatások és a háztartási munka kapcsolatának kérdései*, Budapest, Központi Szolgáltatásfejlesztő Kutatóintézet, 1979.

38. Trockij, (20.) 62. p.